

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
1	מבוא: מכאן, מארץ חמדת אבות, לשם, לפולין

חלק א: בתי הקברות

9	הקדמה: בתי הקברות בטלטלת הזמנים
13	פרק ראשון: קבורה יהודית בפולין סילוק המת בבית הקברות 13 כללים וחריגות 25
27	פרק שני: בתי הקברות בתקופת המלחמה 27 השלכות התפיסה המייחסת דמוניות לבית הקברות 28 הגרמנים ובתי הקברות היהודיים 30 בית הקברות כמקום מסתור 32 בית הקברות כאתר ריכוז והוצאה להורג 34 קבורה כהלכתה בעת המלחמה 36 קברי המונים 40 שוד מצבות 42 שוד קברים
45	פרק שלישי: בתי הקברות לאחר המלחמה 45 ניסיונות שיקום מעשיים וסמליים 47 המעמד הסטוטורי של בתי הקברות 49 ניכוס שטחים של בתי הקברות וניסיונות להשבתם 54 שומרים ממונים ושומרים מתנדבים 58 קבוצות של מתנדבים

החזרה לקבר ישראל 62

קבורת אפר 63

פדיון מצבות 67

נזק בלתי הפיך 74

חלק ב: האנדרטות

הקדמה: האנדרטות בשירות הזיכרון הלאומי

אנדרטות לאנטי-גיבורים 81

פרק חמישי: אנדרטות בפולין לזכר יהודים שנספו בשואה

מקימי האנדרטות 85

האנדרטות לסוגיהן 92

מוטיבים, מיקום וסגנון 98

סמלים באנדרטות 101

כיתובים ומסרים 116

אנדרטות ליהודים לעומת אנדרטות לפולנים 124

פרק שישי: אנדרטות שהוקמו בישראל לזכר קהילות פולין

מקימי האנדרטות 132

סגנון, מוטיבים וסמלים 132

כיתובים ומסרים 140

'אנדרטות כפולות' בפולין ובישראל 144

טקסים ליד אנדרטות בישראל ובפולין 147

חלק ג: המניעים

הקדמה: הקברים 'שלנו' וקברי 'אחרים'

פרק שביעי: יהודים וישראלים במסע למחוזות הזיכרון שבפולין

'מקום' יוצר זהות 159

'מקום' של היהודים 160

'מקום' בפולין 162

מזהות דואלית לזהות יחידאית 165

פרדה מ'שם' 166

מבט לעתיד 171

- 174 פרק שמיני: פולנים תרים אחר מחוזות זיכרון
הזמן: זרם נהר חולף או ספר שאפשר לדפדף בו 175
היהודים: גשר לעבר 178
זירת הפעולה: בתי הקברות ואנדרטות 181
פנייה לעבר ממניעים פוליטיים ודתיים 183
הסבל, העונש והחמלה 191
פנייה לעבר ממניעים תרבותיים 196
עיסוק במחוזות הזיכרון היהודיים ממניעים חינוכיים 203
שאלת האשמה 209
מניעים המיוחסים למתנדבים בסביבתם הקרובה 214
- 220 אחרית דבר: 'להתרומם מעל הזמן'
שפת האנדרטות ובתי הקברות 220
יהודים ופולנים וסילוק המת 223
יהודים כמעצבי זהות של פולנים 228
- 234 רשימת מקורות
מפתח שמות מקומות
מפתח שמות אישים

פתח דבר

בקיץ 1997 השתתפתי במסע לימודים לפולין שערכה האוניברסיטה העברית בירושלים. במסע השתתפו סטודנטים המתעניינים בקורות הקהילה היהודית בפולין לדורותיה. הסיור נערך כאחרים שנותרו בהם שרידי תרבות יהודית, ולמשתתפיו ניתנה גם ההזדמנות להתוודע להיבטים אחדים של התרבות הפולנית. בסיור זה אירע דבר: נפתחה בפני דלת לעולם חדש ולא ידוע לי, או אולי עולם שרק אופן ראייתו היה חדש ומראהו נתפס כשונה מכל מה שהיה 'ידוע' לי עד אז. עד לאותו מסע ראיתי בעיני רוחי את העיירה שבה ישבו היהודים בפולין כמקום נידח, עלוב ודל. כך הרי תיארו אותה הסופרים העבריים בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, המורים בבית הספר, עיתוני הילדים שקראתי בילדותי והמדריכים בתנועת הנוער. ואולם בסיור זה גיליתי מציאות אחרת: שרידיהם של בתי כנסת יפים להפליא שנגלו לעיני בכמה עיירות ועיטורים על גבי המצבות שהשתמרו בבתי הקברות היו ניגוד גמור לכל מה שידעתי על סגנון החיים ועל נורמות האסתטיקה שהיו בעיירה היהודית.

כאן נוצר הסדק הראשון בדימוי שעל פיו גדלתי וגיבשתי בראשי את דימוי העיירה היהודית. באותו סיור פגשתי במורה המטפח זה שנים אחדות יחד עם תלמידיו את בית הקברות היהודי בעיירה שבה הוא גר. פגשתי בו שוב לאחר שנה בטקס שנערך בקרקוב, כשקיבל אות הוקרה משגריר ישראל בפולין על פעילותו בטיפוחם של בתי קברות יהודיים נוספים. בטקס הזה קיבלו אותות הוקרה וכתבי הערכה דומים עוד כ-20 בני אדם שאינם יהודים העוסקים בהתנדבות בחקר, בשימור, בטיפוח ובתיעוד שרידי התרבות היהודית בפולין. טקסים דומים נערכו מאז שנת 1996 ועדיין נערכים בפולין מדי שנה. התברר לי שפעילות סביב בתי קברות יהודיים מתקיימת ברחבי פולין וכי אין מדובר באירוע חד-פעמי הקשור ביזמתו של אדם אחד, אלא בתופעה נרחבת שיש לה פנים רבות ומעורבים בה בני אדם רבים, יהודים ולא-יהודים. כל אחד מהם פועל מיזמתו וממניעיו שלו, ורבים מהם אינם חלק מהממסד ואין להם חלק במחויבויותיו ובתגמוליו. הם באים מאזורים שונים בפולין ומשכבות שונות באוכלוסייה.

כך נוצר הסדק השני והתרחב והסתעף הפתח שמבעדו נגלו לעיני היבטים נוספים הקשורים ביחסי יהודים ופולנים שעליהם לא ידעתי דבר.

התעניינות הפולנים בשרידי התרבות היהודית מוצאת לה דרכי ביטוי רבות ומסלולים שונים, ובשנים האחרונות מתקיימת ברחבי פולין פעילות מגוונת הקשורה ביהודים שישבו בה במשך מאות שנים ועכשיו כמעט שאינם קיימים בה

עוד כמיעוט אתני.¹ יש ביניהם המגלים עניין בחקר כתי הקברות היהודיים, בחקר הסמלים שעל הקברים, בחקר האותיות או במידע הגנאלוגי והדמוגרפי העולה מהם. יש העוסקים בשיקומם ובאחזקתם של כתי הקברות, בחקר ובתיעוד המבנה ופרטי האפִיטפ (הכיתובים שעל המצבות). אחרים מגלים עניין במוזיקה יהודית: להקות של נגנים מופיעות בכתי קפה, באתרי נופש וגם באולמות קונצרטים בתכנית של מוזיקה יהודית, בשירים בעברית וביידיש וכמה מהלהקות האלה מכנות את עצמן 'כליזמרים'.² אמנים עממיים עוסקים בפיסול דמויות של יהודים,³ אחרים מציירים טיפוסי יהודים ותמונות מהווי החיים היהודי בעיירות וגם תאטרון יידיש פועל בוורשה זה שנים רבות. השחקנים הם פולנים ורק יהודים ספורים פועלים בנייהם. באוניברסיטאות בפולין הוקמו קתדרות לתרבות יהודית ומאות סטודנטים פולנים לומדים את השפה העברית ואת הספרות העברית ומעיינים במקורות היהודיים. אכן, לנושא היהודי מוקצה מקום בתרבותה של פולין כיום. הגילוי הזה הבהיר לי שהחינוך שקיבלו בני דורי, וכאלה הם פני הדברים גם היום, כלל לא אפשר לנו להכיר את טיב הקשרים שהיו בין יהודים לפולנים. כאשר דיברנו על העיירה היהודית, לא היינו מודעים כלל לכך שלא היו עיירות יהודיות נפרדות. היו עיירות שבהן שכנו יהודים בתוך אוכלוסייה לא-יהודית וניהלו בהן אורח חיים על פי דרכם. התברר לי שבמשך מאות בשנים התקיימו בין הפולנים ליהודים יחסי גומלין, לפעמים חיוביים ולפעמים שליליים, והייתה ביניהם השפעה תרבותית וחומרית הדדית. אי-אפשר לבדוד את הקהילה היהודית שחייתה בעיירה מהאוכלוסייה הפולנית שסבבה אותה. יש הרבה דיסאינפורמציה בנוגע לחלקם של הפולנים במעשה ההשמדה שנערך בעיקר על אדמתם ועל האנטישמיות בימים משכבר אך גם בימינו. כמו כן אין די מידע על פעולות של יחידים ושל ארגוני הצלה שפעלו בפולין בשנות המלחמה, כפי שאין מידע על פעילות לשימור התרבות היהודית המתקיימת בפולין בשנים שלאחר המלחמה. התבונה הזאת היא שהביאה אותי לכתיבת הספר הזה.

ב'כאן ושם', עכשיו ובימים האחרים' אתמקד בכתי הקברות היהודיים בפולין ובנעשה בהם במהלכה של מלחמת העולם השנייה ולאחריה. נראה לי שבתחום זה משתקפים פניהם השונים והרבים של התהליכים שהתרחשו בחברה היהודית

1 מאמר הדן בנושא זה פרסם שבח וייס, או שגריר ישראל בפולין, בעיתון 'הארץ' במוסף ערב ראש השנה תשס"ד. אמנם יש המעריכים כי בפולין חיים כיום כ-15,000 יהודים, אך הדבר אינו ידוע לבטח משום שלא כל היהודים מזהים את עצמם כיהודים ורבים בוחרים להישאר יהודים סמויים. עם זאת קיימת תופעה של חיפוש שורשים יהודיים אצל מי שלא גדלו כיהודים. ראו נסים ואשכנזי, היהודים הסמויים, עמ' 109–218.

2 גרובר, יהדות וירטואלית, עמ' 183–264.

3 להרחבה בנושא זה ראו גולדברג-מולקייביץ', סטראטיפ וכן גולדברג-מולקייביץ', מולדת. המחברת מתארת את דמות היהודי בעבודות של פִּסלים עממיים.

ובחברה הלא-יהודית בפולין לאחר אותה מלחמה, ודרכם מסתמנים טיבם של הקשרים המתהווים בין שתי החברות האלה בימינו אלה. בחרתי שלא להתעכב על נושא בתי הכנסת, חורבותיהם, שרידיהם או המבנים המשוקמים לתפארת של אחרים מהם. השיקום והאחזקה של בתי הכנסת האלה נעשים על ידי הממסד ואינם פרי מאמציהם ודאגתם של בני אדם פרטיים, כפי שקורה בבתי הקברות היהודיים. שיקומם מוכתב ונושא מסרים ותכנים שהם פרי אינטרס של הממסד, ויש להם מניעים אחרים והשלכות אחרות. לעומתם, יש בתי כנסת המשמשים עתה בתור סניף של בנק, כמו בבוכנֶה שבדרום פולין; כאורווה או כדיר של חזירים, כמו בדוקלָה, גם היא בדרומה של פולין; כבית קולנוע, כמו בקרינְקי שבאזור ביאליסטוק או בקזימֶיז' דולני באזור לובלין; כמחסן, כמו בקרסנושילֶץ, עיירה קטנה במזובֶה, או כקפטרייה, כמו בעיירת הנופש היפהפיה אינובלֶץ. התופעה הזאת נרחבת מאוד.

הספר הוא עיבוד של עבודת דוקטור שנעשתה בחוג לפולקלור באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתה של פרופ' אולגה גולדברג, והושלמה בשנת 2002. עסקתי במחקר ובאיסוף חומר באופן מסודר משנת 1997. לקראת סוף שנת 2001 חדלתי מחיפוש אחר מידע נוסף ומקיום ראיונות נוספים. המידע הוסיף להגיע אלי, אך הוא לא היה שונה במהותו מזה שכבר היה בידי. הספר מייצג ומנתח את הממצאים שנאספו עד אז.

באיסוף החומר לספר נעזרתי במאמרים ובמחקרים העוסקים ביחסים שבין יהודים לפולנים, בספרי היסטוריה ובספרי מנהגים; בספרי זיכרונות, ביומנים, בספרי מסעות וגם בספרות יפה; בעדויות שנלקחו מתוך ספרי זיכרון של קהילות, במאמרים ובכתבות שהתפרסמו בעיתונות היומית ובכתבי עת שיצאו בישראל ובפולין. עיינתי בחומר השמור בארכיונים, בהם ארכיון י"ד ושם, ארכיון 'משואה', הארכיון המרכזי של ה'חברה קדישא' בישראל; ארכיון Z.I.H. (הארכיון ההיסטורי היהודי) בוורשה, ארכיון הג'וינט והארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים. תודתי נתונה לאנשי הארכיונים האלה על עזרתם באתור חומרים.

נעזרתי בתצלומים שהופיעו במקורות הכתובים ואחרים שצולמו על ידי אנשים פרטיים וגם על ידי; בסרטים ובסרטי וידאו, מהם סרטים שצולמו על ידי מבקרים באתרים שונים או בטקסים שנערכו ליד אתרי הנצחה. שהייתי חודשים רבים בפולין וביקרתי שם בעשרות בתי קברות, שמורים וגם חרבים, ובבתי קברות בישראל ששם יש אתרי הנצחה לקורבנות השואה. ראינתי 51 בני אדם בפולין, עוד 13 בישראל, והסתמכתי על שאלונים שמהם נאספו נתונים מעוד 15 בני אדם. יחד מונים הנחקרים 79 פולנים ויהודים העוסקים במחקר, באחזקה, בשיקום או בתייעוד של בתי קברות יהודיים. הקבוצה העיקרית של הנחקרים היא הקבוצה הפולנית, שאנשיה עוסקים בדבר מתוך צורך אישי, כמעט תמיד ללא עזרת הממסד או גם בניגוד לעמדת הממסד, בעוד אנשי הקבוצה שנחקרה בישראל, כמעט כולה מורכבת מיוצאי פולין ומניצולי שואה, רובם משתייכים לארגון ממוסד ולרוב אינם עוסקים בנושא זה בפועל אלא רק בהיבטים הארגוניים שלו. בדרך כלל

אנשי הקבוצה הפולנית צעירים יותר ומשכילים יותר מאנשי הקבוצה שנחקרה בישראל, והם נאלצים להתמודד עם החברה הסובבת ולעתים גם עם בני משפחתם שלא תמיד רואים את פעילותם בעין יפה. אלה מן המרואיינים ומהמידענים שלא נתנו רשות לפרסם את שמותיהם נזכרים בספר בראשי תיבות.

תודות

עבודת הדוקטור, שהיא הבסיס לספר זה, נכתבה בהדרכתה של פרופ' אולגה גולדברג שפתחה לפני פתח חדש ודרך אחרת שהפגישה אותי עם העולם היהודי שהיה שם ואז. היא חידדה את הבנתי בנוגע לתרבות הפולנית שלידיה צמחה, שגשגה ואבדה תרבות יהודית, והרחיבה את היכרותי עם העולם הפולני העכשווי. יחסו מילים כפי להודות לה. אני חשה תודה מיוחדת לחברתי ד"ר רנה בנארי, שליוותה אותי במסעותי בתוככי פולין, תמכה וסייעה לי בתרגמה מפולנית שיחות ודברים שבכתב. עוד אני חבה לאנשים בפולין: לדנוטה קוביקו, למחנכים ולאנשי המוסדות החינוכיים על שם יאנוש קורצ'ק: יזי ומלגוז'תה פורנליק, אניה ופבל קז'מיין-אויאק וחבריהם. ועוד, ליאן יגלסקי מ-Z.I.H., לעיתונאי מריוש בונדרצוק, לאניה ולוויטק הנריקובסקי העושים במלאכת השיקום והתיעוד, ולכל מי שאירחו אותי והוליכו אותי במרחבי פולין; ללוצ'יה, למרתה, למייצ'ק, למגדה ולכל הנערים והנערות של חבורת 'אנטיסכמטי' העוסקים שנים בטיפוח בתי קברות יהודיים; לכל האנשים הנהדרים האחרים המטפחים בתי קברות יהודיים בענווה ובהתמדה, שהושיטו כל עזרה אפשרית. נסיעותי התכופות לפולין התאפשרו על ידי מלגות שקיבלתי מקרן מ.א.א.ש.; לא אוכל לתאר את העבודה הזאת ללא תמיכתה של הקרן הזאת, ותודתי נתונה לה. הוצאת הספר התאפשרה בעזרת סיוע של המכון לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, תודתי למכון ולפרופ' ישראל ברטל על זאת.

מבוא

מכאן, מארץ חמדת אבות, לשם, לפולין

ספר זה מתאר לראשונה לא רק את בתי הקברות היהודיים בפולין, אלא גם – ובעיקר – תהליכים חברתיים בעלי גוון לאומי, דתי, פוליטי ותרבותי המתרחשים בהם וסביבם. כמו כן מובאת בו התייחסות לסמלים המייצגים את משמעותם של התהליכים האלה. הספר מציע הסבר דינמי המתאר את דרכי התפתחותן והתנהלותן של התובנות אשר גיבשו את המניעים להבאת שרידים ואפר לקבורה, לאיסוף שברי מצבות ולהקמת אנדרטות ואתרי זיכרון בפולין ובישראל. אני דנה בו במהותם ובאופיים של פעולות אלה ומבקשת לייחס להם משמעות תרפויטית, תרומה ליצירה מחודשת של שיווי משקל אישי, חברתי ולאומי לאחר התווה ובוהו שהתהווה בעקבות השואה. הספר אף מצביע על הקשר בין פעילות להנצחתם של הנספים בשואה על ידי יוצאי העיירות היהודיות בפולין, לבין התנתקותם של יוצאי פולין ממקום הולדתם והתערותם בישראל בתהליך של חברות מחדש וגיבוש זהות.

לתופעה הנחשפת בספר – עיסוק בנושאים הקשורים לבית הקברות היהודי על ידי מי שאינם שייכים לקהילה היהודית המקומית – אין תקדים. לכן היא לא נחקרה עד כה. אתאר אפוא את פניה השונות של תופעה חדשה ויוצאת דופן זו ואנסה לברר את המניעים של העושים במלאכה, שמקורם ככל הנראה במציאות המשתנה בפולין בשנים אלה. תופעה זו אינה בלעדית לפולין. ואולם המידע על פעילות דומה בארצות השכנות לפולין על מצב בתי הקברות היהודיים שבהן, ועל הפעילות שנעשתה בהם בזמן הכיבוש הנאצי ולאחר המלחמה, ובמיוחד לאחר השינויים הפוליטיים שחלו בהם עקב התפרקות ברית המועצות ואיחודה של גרמניה, מועט למדי. אין לדעת אם הסיבה לכך היא פעילות מועטה או תקשורת לקויה ודיווח מועט.

מחקרים על בתי קברות יהודיים בפולין ובארצות אחרות של מזרח אירופה ומרכזו כבר נערכו במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ומנהגי פרדה מן המת היו למושאי מחקר עוד לפני שהיו עדות ליהדות שאיננה. עבודות המחקר התרכזו בעיקר בחקר המצבות מההיבט הפילולוגי, הגנאולוגי, ההיסטורי והאמנותי, אך לא בחקר בתי הקברות כמכלול הקשור בזמן.

בתי קברות יהודיים ברוסיה, באזור גליציה, ובית הקברות של פראג זכו לראשונה להתעניינות ולפרסום מדעי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

נחקרו בתי הקברות של וילנה, לְבֹב, בְּרֶסֶט, גְּרֹדְנו, אוֹסְטְרוֹב וּמִינְסְק. לקראת סופה של המאה הזאת התפרסמו מחקרים על בית הקברות בדוֹבְנֹו ועל בתי הקברות בשלזיה. במאה העשרים התפרסמו מחקרים אחדים עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, בהם מחקרים על אודות בתי הקברות היהודיים בלבוב ובוויטבסק. פרסומים אלה, ובמיוחד הפרסומים המוקדמים מן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה על בית הקברות הקראי בחצי האי קרים, שלפי ההשערה הוא מן המאה השמינית לספירה, עוררו את התעניינות ההיסטוריונים בתולדותיה של קהילה זו, בתולדותיהם של בתי הקברות היהודיים בכלל וב'חברות קדישא' הקשורות באחזקתם. ההתעניינות הובילה גם לחקר נוסחי הכיתובים שעל המצבות מן ההיבט הלשוני ולמנהגים הקשורים בקבורה, במיוחד בכל הקשור לקברי צדיקים, אך עדיין לא הייתה התעניינות בהיבט האמנותי ובסמלים של המצבות. בתקופה זאת נתפסה האמנות העממית, ואמנות המצבות בכללה, כאמנות נמוכה, 'פלבאית'. ההתעניינות בהיבט הזה החלה רק לאחר מלחמת העולם השנייה. אז פורסמו מחקרים נוספים אחדים על בית הקברות של פראג ועל בתי הקברות היהודיים בבוהמיה ובמורביה, על בית הקברות של ריגה ועל בתי הקברות במולדביה ובאוקראינה.¹

גם אם הרשימה הזאת אינה שלמה ואינה מקיפה את כל העבודות שנעשו על בתי קברות יהודיים במזרח אירופה ואינה מתייחסת לאלה שבפולין, אפשר להתרשם ממנה על ההתעניינות שעוררו בתי קברות יהודיים החל מאמצע המאה התשע עשרה, התעניינות שהיה לה המשך לאחר מלחמת העולם השנייה ובעקבותיה התפתח המחקר.

התאוריה שאני מסתמכת עליה בספר זה ומנסה להסביר בעזרתה תהליכים שהתרחשו ולהקנות להם משמעות היא התאוריה הפונקציונלית מבית מדרשם של אלפרד רדקליף-בראון (Radcliff-Brown), ברוניםלב מלינובסקי (Malinowski), טלקוט פרנסון (Parsons)² ומירצ'יה אליאדה (Eliade) הגורסים, כל אחד על פי דרכו, כי כל גוף, ארגון וחברה שואפים לשמור על מצב של איזון – Equilibrium או Homoestasis. כאשר מצב זה מופר מתחייבת פעולה להשבת המצב לקדמותו המאוזנת.

האיזון הוא מונח מרכזי בתאוריה שהתפתחה בתוך ענף הקיברנטיקה השייך לתורת המערכות. שורשיה נעוצים בתורת ארכימדס וגם במשנתו של הרופא היווני היפוקרטס. המונח 'איזון' מתייחס לשאיפתם של פרט ושל חברה ליציבות ולהימנעות מהתמודדות עם מצבים משתנים. התאוריה קובעת כי בכל אורגניזם קיימת מגמה לשמור על איזונו ולהימנע מהפרת הסדר ומערעור שיווי משקלו. על

1 ראו לדוגמה מונגלש, פראג; לוינסון, הכאב; וודווינסקי, צדיקים; טז'יצ'ינסקי וודווינסקי, לסקי; אסף, מצבות.

2 קנון, סוציולוגיה, עמ' 40, 56, 124.

פי תאוריה זאת, קיים בטבע כוח – *Vis medicatrix naturae* – הדוחף כל מערכת חברתית לשוב למצבה הנורמלי המאוזן לאחר הפרעה וערעור שחלו בסדר הקיים שלה, במיוחד לאחר אירועים קשים, מה שכינה הנס סליי (Selye) 'אסונות אדירי ממדים'.³ התאוריה גורסת שהחברה שואפת לשמר את עצמה בדמותה, לשמור על הסטטוס קוו שלה, באמצעות קודים, מסורת, סמלים ואינטרסים משותפים. כל דבר המופעל על ידי כוחות וגורמים חיצוניים והמאיים להפר ולהרוס את שיווי המשקל שהאורגניזם – גוף, פרט, קבוצה וחברה – נתון בו, נתפס כהפרה של האיזון וכאיום על הסטטוס קוו שלו.

צ'רלס דרווין החיל את המושג אקויליבריום, שהוא במקורו מונח מתחום הביולוגיה, על התפיסה הקוסמית. באמצע המאה העשרים הושאל המושג והוסב למדעי החברה על ידי חוקרים מתחום החברה: רוברט מוריסון מקאייור (McIver), רוברט קינג מרטון (Merton), סינתיה איגל ראסט (Eagl Russett) וולטר בקלי (Buckley),⁴ שהשתמשו במונח הומואסטזיס (homoestasis; מונח המורכב מהמילים היווניות *homos* שמשמעה אותו דבר, *stasis* שמשמעה עצירה). חוקרים אלה התאימו את הפרדיגמה האורגנית של ההומואסטזיס לפרדיגמה כללית של יחסי החברה: המושגים הומואסטזיס או אקויליבריום מתייחסים ליכולת להתמודד עם כוחות חיצוניים ועם לחצים היוצרים שינוי במאזן הכוחות והמאיימים על שלמות האורגניזם, על שיווי המשקל שלו ועל יכולת ההסתגלות היצריתית שלו למצבים חדשים. עוצמתם של הכוחות הדוחפים לשיבה למצב הקודם היא כעוצמה שבה נתפסת ההפרעה לאיזון. כדי לפקח על שיווי המשקל שלו האורגניזם משתמש במנגנונים של פיצוי.

תפיסה דומה הרואה באיזון את המצב האידאלי שהגוף והנפש שואפים אליו באה לידי ביטוי בספרו של הרמב"ם 'שמונה פרקים', במיוחד בפרק הרביעי. הרמב"ם דירג את מצב האיזון של האדם בדרגה הגבוהה ביותר והמקורבת ביותר אל האלוהים: האדם (המאוזן, או בלשון הרמב"ם – 'הממוצע') יהיה במדרגה עליונה ממדרגת בני אדם ובוזה יתקרב אל השם יתברך וישגי אל טובו וזה הדרך השלם שבדרכי העבודה [...] ישובח באמת הממוצע ואליו צריך לאדם שיכוון וישקול פעולותיו כלם תמיד עד שיתמצער.⁵

האיזון הוא תבוני והרמוני, כאותו סדר אלוהי המתואר למשל בספר תהלים (קד) ובספר איוב (לח–לט). אמנם לא תמיד האדם יכול להשיג בשכלו את הסדר הזה, כפי שעולה מתשובת אלוהים לאיוב מתוך הסערה ומתשובתו לנביא ירמיהו: 'את רגלים רצתה וילאוך ואיך תתחרה את הסוסים' (ירמיהו יב, ה). הרמב"ם רואה בסטייה מהמצב המאוזן מצב פתולוגי ומציע אמצעים שבכוחם להשיב לגוף או לנפש האדם את האיזון המבוקש ולפצות על ערעור שיווי המשקל על ידי שימוש

3 סליי, מתח; לפירוט נוסף ראו פרקינסון וקולמן, רגש, עמ' 137–139.

4 מקאייור, גורמים; מרטון, מבנה; איגל ראסט, אקויליבריום; בקלי, סוציולוגיה.

5 הרמב"ם, שמונה פרקים, פרק רביעי, עמ' לה.

בכוח המנוגד לכוח שיצר את חוסר האיזון. כלומר, יש ליצור פיצוי על הסטייה באמצעות סטייה שכנגד, עד שהכוחות המנוגדים יאזנו זה את זה. בתפיסת היהדות ייתכן שתגויס למשימה כזאת מעורבות של כוח עליון.⁶ שכר ועונש או גמול וסבל שמקורם אלוהיים משליטים סדר וצדק בעולם, הן ברמת הפרט והן ברמה הגלובלית. תפיסה כזאת הרואה בעולם גורם לכיד, מסודר ומאוזן, צודק ויציב בבסיסו המשקף את בוראו, שלטת בתרבות היהודית ובתרבויות המונותאיסטיות האחרות. ואולם ישנן תרבויות הרואות את העולם כמקום הנשלט על ידי כוחות רבים, לעתים מנוגדים, העוינים זה את זה ונלחמים זה בזה ועקב כך מפירים את האיזון הקיים בו.

חוקר התרבות רולן בארת סבור כי 'כאשר תופעה מתגלית כחריגה מדי, נשאר לאותו שכל ישר אמצעי בדוק לצמצם אותה בלי לחרוג מהמכניקה של השוויונות. אמצעי זה הוא הסימבוליזם. בכל פעם שחזיון כלשהו נראה חסר מניע, השכל הישר מזדרז לגייס את חיל הפרשים הכבד של הסמל'.⁷ השימוש בסמל הוא על כן אחד מן המנגנונים היכולים להחזיר מצב מעורער למצב של איזון. חוקר התרבות קליפורד גירץ מתאר מגוון פעילויות סמליות המקנות תחושה של איזון כאשר האדם חש בחוסר אוריינטציה, תחושה שמקורה בערעור סדרי עולם. הפעילויות הסמליות – דת, אמנות, אידאולוגיה – הן ניסיונות להמציא אוריינטציה לאורגניזם שאינו יכול לחיות בעולם שאותו אין הוא מסוגל להבין.⁸

ההנחה העומדת בבסיס הספר הזו היא שהטלטלה שאחזה ביהודים בתקופת השואה פעלה עליהם כאותו אסון אדיר ממדים שתיאר סליי, בכוח ובעוצמה שהרסו את שיווי המשקל הקיומי שלהם. הרס בתי הקברות היהודיים, שהיה חלק מהטלטלה הזאת, יצר באופן סמלי הרס של העבר הן ברמת הפרט והן ברמת הכלל. משמעות הדבר הייתה ערעור קשה של מצב האיזון של היהודים, ובדרך מסוימת גם של הפולנים.

העשייה המתקיימת בבתי הקברות, הקמת אנדרטות ואתרי זיכרון, משמשת כאותן פעולות סמליות שגירץ כיוון אליהן, או כהתמודדות בין כוחות מנוגדים

6 בליל הסדר יהודים נוהגים לזמר את 'חד גדיא', שיר המבטא באופן מובהק תפיסה קוסמית, שלפיה יש סדר והייררכיה בכוחות הפועלים ביקום המובנה בקפידה, וכל פעולה חריגה מתאזנת על ידי פעולה נגדית התורמת ליציבות ולאיוון. כאשר השבת האיזון היא למעלה מכוחם של היצורים החיים בעולם, מתרחשת התערבות אלוהית 'ואתא הקדוש ברוך הוא' המחזיר את הסדר על כנו. א-סדר הוא דווקא מאפיינו של העולם באחרית הימים, כשלא יהיה קיום לכוחות השליליים הזקוקים לבלימה ולסתירה. אז ישורו סדר אחר, אז יגור זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ.

7 בארת, מיתולוגיות, עמ' 112.

8 גירץ, תרבויות, עמ' 136.

שאותה תיאר הרמב"ם, אשר נועדו להשיב את האיזון וליצור מחדש שיווי משקל ברמה האישית וברמה הלאומית.

בספר שלושה חלקים וסיכום. פרקי החלק הראשון – בתי הקברות – דנים בבתי הקברות עד למלחמת העולם השנייה. בפרק הראשון מובא דגם הדין בסילוק המת על פי מסורת ישראל, הרואה בפגיעה באחד או יותר מבין רכיביו פגיעה באיזון. נדונים בו מנהגי פרדה מן המת, מנהגי ההלוויה והקבורה המייצגים תפיסה יהודית של מוות ושל תחיית המתים באחרית הימים, והאופן שבו הקבר והמצבה מייצגים את הפרט, בעוד בית הקברות מייצג את הקהילה.

מכאן עובר הדיון לבדיקת מצבם של בתי הקברות היהודיים בפולין במהלכה של המלחמה ולאופן שבו בית הקברות היהודי נתפס על ידי התושבים הלא-יהודים ועל ידי הכובש הנאצי, ונדונות ההשלכות שהיו לתפיסות אלה על מה שהתרחש בבתי הקברות בזמן המלחמה ולאחריה. כמו כן מובאים פרטים בדבר מעמדו הסטטוטורי של בית הקברות היהודי בפולין שלאחר המלחמה, בתקופה שנותרו בה מעט מאוד יהודים.

פרקי החלק הראשון דנים בניסיונם של יהודים ושל לא-יהודים להשיב דברים לקדמותם על ידי ניקיון בתי הקברות, התקנת גדרות, שבילים, שיפוץ קברים ומצבות, פדיון מצבות והחזרתן לבתי הקברות, קבורה של שרידים, פיזית או גם סמלית, פעילות שנעשתה ונעשית על ידי יהודים ועל ידי לא-יהודים משנת 1945 ועד היום.

החלק השני עוסק באנדרטות. לאחר דיון באנדרטות בשירות הזיכרון הלאומי מתוארות בפרקי חלק זה אנדרטות שהוקמו בפולין על ידי יהודים ועל ידי לא-יהודים לזכר קהילות שנספו ולצידן אנדרטות שהוקמו בישראל לזכר קהילות בפולין שחרכו בשואה. בחלק זה ישנה התייחסות לעיצובן של האנדרטות, לכיתובים ולסמלים שעליהן, המשקפים תהליכים חברתיים ופוליטיים שחלו בפולין. כן נבדקים הטקסים המתנהלים ליד אנדרטות ואתרי זיכרון בפולין ומסעות העלייה לרגל לאתרים אלה.

החלק השלישי של הספר דן במניעיהם של יהודים ושל מי שאינם יהודים, בהם אנשי חינוך ודת, לעסוק בבתי הקברות היהודיים ובאחזקתם, להקים אנדרטות לזכר הנספים או לחקור וללמוד את תרבותם של יהודי פולין. מתואר בו הקשר בין הכנסייה הקתולית-רומית לבין הדתות הנוצריות האחרות בפולין, קשר מתוח שיש לו תפקיד ביצירת פעילות סביב העיסוק בשרידי התרבות היהודית שבה. מתוארים מניעים הקשורים בתפיסה רומנטית-לאומית, שלפיה לזיכרון היהודים נועד תפקיד של זרו המתווך והמאיץ יצירת קשר עם עברה המפואר של פולין: גיבוש מחדש של הזהות הפולנית שהתרופפה ב-123 השנים (1795–1918) שבהן איבדה פולין את עצמאותה בתהליך כואב ומתמשך של סיפוח חלקים שונים על ידי שכנותיה, ובמהלך שנות השלטון הקומוניסטי שנכפה עליה לאחר מלחמת העולם השנייה. נדונים מניעים אחרים שמקורם בתחושה של שותפות גורל,

שותפות היסטורית ושורשי תרבות משותפת לפולנים וליהודים. כמו כן מתוארים מניעים פוליטיים שדחפו תושבים בפולין לעסוק בטיפול בשרידי התרבות היהודית כביטוי להתנגדות סמלית למשטר, ומתוך שלא לשמה באים לשמה.

הדיון המסכם חותם את הספר ובו מסקנות המחקר המבקשות לבסס תאוריה שבכוחה לתת תשובה לשאלות שהמחקר עוסק בהן: מה הניע את היהודים שורדי השואה, המתגוררים בישראל וגם בארצות אחרות, להקים אתרי זיכרון בפולין ומה מסמלות בעבורם האנדרטות? מה דוחף פולנים, שרובם נולדו אחרי מלחמת העולם השנייה ולא ראו יהודי מימיהם, להתעניין בתרבות היהודית ולעסוק בשימור שרידיה, לעתים למרות התנגדות החברה הסובבת, ובעבר גם למורת רוחם של השלטונות.